

خوی
نشر دارالصفاء
۱۴۰۰

۵

سیما می حسرو شاہ

مجلد اول سار حوی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سیما حسرو شاہ

محمد الوند سار جوئی

سرشناسه	: الوانساز خوئی، محمد (۱۳۵۴ - ش)
عنوان و پدیدآور	: سیمای خسروشاه/ محمد الوانساز خوئی
مشخصات نشر	: قم، دار الصفاى خوى، آبان ۱۴۰۱ ش
مشخصات ظاهری	: ۵۸۲ ص
شابک کتاب	: ۹۷۸-۶۲۲-۹۴۶۰۶-۷-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یاداشت	: کتابنامه: ص. ۴۰۱-۴۰۳
یاداشت	: نمایه
موضوع	: خسروشاه Khosro Shah(Iran)
موضوع	: مشاهیر -- ایران -- خسروشاه Celebrities -- Iran -- Khosro Shah
رده بندی کنگره	: DSR۲۰۸۵
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۳۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۰۱۰۲۶۶

نام کتاب	: سیمای خسروشاه
نویسنده	: محمد الوانساز خوئی (۱۳۵۴ - ش)
شمارگان چاپ	:
نوبت چاپ	: اول
سال	: آبان ۱۴۰۱ ش
قیمت	:
شابک کتاب	: ۹۷۸-۶۲۲-۹۴۶۰۶-۷-۲
نشر	: قم: دار الصفاى خوى
نشانی	: پاساژ قدس پلاک ۸۸
تلفن	: ۰۹۱۲ ۴۵۲ ۵۱۲۴
تارنما	: darossafayekhoy@gmail.com

* تمام حقوق برای ناشر محفوظ است *

فهرست مطالب

۱۵..... مقدمه

فصل اول: جغرافیای طبیعی

(۱۷ - ۴۱)

۱۹..... استان آذربایجان شرقی

۲۱..... نام شهر خسروشاه

۲۴..... موقعیت جغرافیایی

۲۵..... ناهمواری‌ها

۲۶..... دشت تبریز

۲۶..... آب و هوا

۲۸..... آبها

۲۸..... رودخانه‌ها

۳۰..... چشمه‌ها

۳۲..... آبهای زیرزمینی

۳۳..... میزان بارندگی

۳۳	حوادث طبیعی
۳۷	گیاهان دارویی
۳۷	محلات قدیمی
۳۸	محلهٔ بالا کوچه
۳۸	محلهٔ بازار
۳۹	محلهٔ جامع
۳۹	محلهٔ چهارراه
۴۰	محلهٔ قطب راوندی

فصل دوم: جغرافیای اقتصادی

(۴۳-۵۴)

۴۵	اهمیت اقتصادی
۴۶	هفته بازار
۴۷	صنایع
۵۰	کشاورزی
۵۲	دامداری و زنبورداری
۵۳	باغات بادام و گردو
۵۴	راه‌های ارتباطی

فصل سوم: جغرافیای انسانی

(۵۷-۹۷)

۵۹	جمعیت و پراکندگی آن
۵۹	روستاها
۶۱	آخوله

۶۲	اسبیس
۶۲	اسفهلان
۶۴	بارانلو
۶۴	تازه کند
۶۵	ساتلو
۶۶	سعیدیگ
۶۶	شیخ حسن
۶۷	قره تپه
۶۸	قلعه چی
۶۸	لاهیجان
۶۹	نوجه ده
۷۰	ینگی کندی
۷۲	تاریخ دینی و مذهبی
۷۳	سادات
۷۳	زبان فهلوی آذری
۷۵	زبان ترکی آذری
۷۹	آداب و رسوم
۸۱	ضرب المثلها
۹۱	مراکز علمی
۹۱	آموزش و پرورش
۹۴	دانشگاهها
۹۵	حوزه علمی
۹۶	کتابخانهها
۹۷	نماز جمعه

فصل چهارم: جغرافیای تاریخی

(۱۰۰-۱۳۶)

۱۰۱	.....	خسرو شاه قبل از اسلام
۱۰۲	.....	اورارتوها
۱۰۴	.....	ماننا
۱۰۵	.....	مادها
۱۰۶	.....	هخامنشیان و سلوکیان
۱۰۶	.....	اشکانیان
۱۰۷	.....	ساسانیان
۱۰۹	.....	ورود اسلام به آذربایجان
۱۱۰	.....	سالاریان
۱۱۰	.....	روادیان
۱۱۲	.....	سلجوقیان و اتابکان آذربایجان
۱۱۳	.....	مغولان
۱۱۶	.....	چوپانیان و آل مظفر
۱۱۶	.....	ایلکانیان (آل جلایر)
۱۱۷	.....	قراقویونلوها
۱۱۷	.....	آق قویونلوها
۱۱۷	.....	صفویه
۱۲۰	.....	افشاریه
۱۲۱	.....	زندیه
۱۲۳	.....	قاجاریه
۱۲۴	.....	مشروطیت

۱۲۶	.....	پهلوی
۱۲۷	.....	انقلاب اسلامی
۱۳۰	.....	هشت سال دفاع مقدس

فصل پنجم: آثار باستانی

(۱۳۷-۱۵۵)

۱۳۹	.....	آب انبار قیز قالا
۱۴۰	.....	آرامستان کهن
۱۴۲	.....	آسیاب‌های آبی
۱۴۲	.....	حمام‌های قدیمی
۱۴۳	.....	برج کبوتران
۱۴۴	.....	قلعه دینگو
۱۴۵	.....	قیز قالا (قلعه دختر)
۱۴۶	.....	کاروانسرای صفوی
۱۴۷	.....	کوره آجرپزی
۱۴۷	.....	یانیق تپه
۱۵۵	.....	یخچال‌های طبیعی

فصل ششم: اماکن مذهبی

(۱۵۷-۱۹۰)

۱۵۹	.....	مساجد
۱۶۱	.....	مسجد امام حسین <small>علیه السلام</small>
۱۶۲	.....	مسجد امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>
۱۶۳	.....	مسجد جامع

- ۱۶۵..... مسجد حضرت ابو الفضل علیه السلام
- ۱۶۵..... مسجد سید الشهدا علیه السلام
- ۱۶۶..... مسجد قطب راوندی
- ۱۶۷..... یازیلی مسجد
- ۱۷۳..... مهدیه
- ۱۷۳..... بقاع متبرکه
- ۱۷۳..... بقعه امیر مضر بن عجیل
- ۱۷۶..... بقعه پیر آخولا
- ۱۷۷..... بقعه پیر کله پز
- ۱۷۸..... بقعه شیخ حسن
- ۱۷۹..... بقعه شیخ سلاّر دیلمی
- ۱۸۵..... بقعه شیخ شرف الدین یعقوب رومی
- ۱۸۶..... بقعه قطب الدین راوندی
- ۱۹۰..... بنای یادبود مشاهیر مدفون در آرامستان کهن خسرو شاه

فصل هفتم: مشاهیر

(۱۹۱ - ۴۰۰)

- ۱۹۳..... عرفا، حکما و علما
- ۱۹۳..... اچی بیگی
- ۱۹۴..... آخی، جلال الدین
- ۱۹۵..... اسبسی، بابا فقیه احمد
- ۱۹۶..... اسفهلانی، سید ابو الفضل
- ۱۹۷..... ایروانی، میر حجّت
- ۱۹۹..... ایروانی، سید علی

- ۲۰۲..... ابروانی، سید مجید
- ۲۰۶..... ابروانی، سید مرتضی
- ۲۰۷..... بزرگ خسرو شاهی، خواجه محمد
- ۲۰۷..... تبریزی خسرو شاهی، ملا حسین
- ۲۰۹..... جیواد، میرزا غلامحسین
- ۲۱۵..... جیواد، میرزا محمد باقر
- ۲۱۶..... جیواد، میرزا مهدی
- ۲۱۸..... خسرو شاهی، سید ابراهیم
- ۲۲۰..... خسرو شاهی، درویش اخی
- ۲۲۱..... خسرو شاهی، جلال
- ۲۲۲..... خسرو شاهی، خواجه حبیب الله
- ۲۲۳..... خسرو شاهی، حسن
- ۲۲۸..... خسرو شاهی، خسرو
- ۲۳۲..... خسرو شاهی، حکیم سید عبدالحمید
- ۲۵۳..... خسرو شاهی، سید ابوالحسن
- ۲۵۳..... خسرو شاهی، سید ابوالفضل
- ۲۵۹..... خسرو شاهی، سید احمد
- ۲۸۷..... خسرو شاهی، سید احمد
- ۲۹۱..... خسرو شاهی، سید باقر
- ۲۹۵..... خسرو شاهی، میرزا باقر
- ۲۹۷..... خسرو شاهی، آخوند ملاصادق
- ۲۹۸..... خسرو شاهی، علی
- ۲۹۸..... خسرو شاهی، علی
- ۳۰۲..... خسرو شاهی، سید علی

- ۳۰۳..... خسرو شاهی، شیخ علی
- ۳۰۳..... خسرو شاهی، سید محمد
- ۳۰۸..... خسرو شاهی، شمس الدین محمد
- ۳۰۸..... خسرو شاهی، قطب الدین
- ۳۰۸..... خسرو شاهی، میرزا محمد صادق
- ۳۰۹..... خسرو شاهی، سید مرتضی
- ۳۲۰..... خسرو شاهی، سید هادی
- ۳۳۸..... خسرو شاهی، سید هادی
- ۳۴۳..... خسرو شاهی، پیر هارون
- ۳۴۴..... خسرو شاهی، میر هاشم
- ۳۴۵..... ذاکر خسرو شاهی، میرزا عبدالحسین
- ۳۴۵..... صادقی اسفهلانی، حبیب
- ۳۴۶..... عالم نوجه دهی، ملا علی اکبر
- ۳۴۸..... عالم نوجه دهی، شیخ یحیی
- ۳۵۰..... فرشی، میرزا مهدی
- ۳۵۰..... قرشی کلجاهی، میرزا محمد تقی
- ۳۵۲..... کلجاهی، شیخ ابرهیم
- ۳۵۳..... گازر خسرو شاهی، شیخ محمد
- ۳۵۳..... گازر، مولانا پریجان
- ۳۵۴..... گازر، مولانا عبد العلیم
- ۳۵۶..... گازر، خواجه عبدالمجید
- ۳۵۷..... ماما عصمت
- ۳۵۸..... محمد شفیع
- ۳۵۹..... مؤتمن الشریعه، میرزا محمد

۳۶۰	..... مؤیدی خسرو شاهی، میرزا غلامحسین
۳۶۴	..... نظام‌الدین عبدالحمید
۳۶۵	..... نه‌نه
۳۶۶	..... وثوقی، ملا عبدالحسین
۳۶۶	..... وثوقی، ملا غلامعلی
۳۶۷	..... شعرا و نویسندگان
۳۶۷	..... احمدیان خسرو شاهی، اصغر
۳۷۱	..... ارفعی خسرو شاهی، مقصود
۳۷۴	..... بازارچی خسرو شاهی، کریم
۳۷۶	..... خسرو شاهی، جلیل
۳۸۹	..... شایسته‌خو خسرو شاهی، حبیب
۳۹۶	..... عیدی خسرو شاهی، محمد
۳۹۷	..... قاضی زاده خسرو شاهی، محمود
۳۹۹	..... محسنی خسرو شاهی، حسن

۴۰۱	..... کتاب‌نامه
۴۰۵	..... نمایه‌ها
۴۰۷	..... جاها
۴۲۰	..... کتاب‌ها
۴۲۹	..... نام‌ها
۴۹۹	..... تصاویر و اسناد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سخن شهردار

خداوند متان را شاکرم که در سایه عنایتش توفیق خدمت به مردم فهیم و خداشناس خسروشاه را این بار نصیب اینجانب نموده که به لطف و کرامتش جزء رضایت او طلب نکنم و به پاس حُسن اعتماد و تلاش همکاران جزء اراده او بنویسم.

خسروشاه، شهر علم و فرهنگ، شهر معنویت و زیبایی هاست. مردم نجیب و بزرگوار این شهر اکنون گام بلندی در رسیدن به یک افق روشن و منطبق با تمدن دیرینه و پیشینه فرهنگی خود برداشته‌اند لیکن دستیابی به این امر مهم و ساختن شهری آباد و سالم و روحیه‌ای با نشاط میسر نیست مگر با همکاری و وفاق و همدلی بین مردم و مسئولین که الحمد لله امروز این فریضه نیز در شهر عزیزمان محقق و ملموس است.

دیگر رمز موفقیت و نتیجه بخش، برنامه‌ریزی مدون و کارشناسی و بهره‌گیری از اندیشه نخبگان و شخصیت‌های برجسته و تجارب بزرگان در سایه اعتماد شهروندان عزیز می‌باشد که سرمایه اجتماعی و معنوی عظیم در رسیدن به این امر مهم خواهد بود.

این مجموعه ارزشمند برگ سبزی است در راستای معرفی پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های خسروشاه که با حمایت‌ها و دلگرمی‌های دوستان و همکاران عزیزم در شورای اسلامی شهر آقایان: حاج محمد مقصودی، حاج حسین یاری، حاج نادر جباریلر، مهندس ستار هاشمی و حمید داوری محقق گردیده که امیدوارم در محضر پروردگار متعال و مردم شریف خسروشاه سربلند باشند.

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

صبح روز سه شنبه ۲۸ مرداد ماه ۱۳۹۱ ش برای تحقیق درباره بقاع متبرکه و مشاهیر مدفون در خسروشاه به آن شهر سفر نمودیم و از نزدیک مزارات آن شهر را مورد مطالعه قرار دادیم. در این سفر پژوهشی به اتفاق همراهان و دوستان، با برخی از مسئولین شهر دیدار کردیم و از ما درخواست کردند تا کتابی جامع درباره فرهنگ و تاریخ خسروشاه به رشته تحریر در آید و حالات علمی و معنوی مشاهیر و بزرگان آن خطه قلمی گردد. بعد از این دیدار به همراه جناب مهندس عزتی در اندک زمانی اماکن متبرکه و سنگ مزارات قدیمی موجود در آن شهر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. بعد از انجام کارهای تحقیقاتی به محل زندگی خودمان مراجعت کردیم و حدود ۱۸ ماه بعد از این دیدار، جناب عزتی طی تماس تلفنی، درخواست سال ۱۳۹۱ را تکرار نمود و توضیح داد که ما منتظریم که شما کار خویش را آغاز نمایید.

پس از صحبت تلفنی، شروع به کار شدیم و کار هر چندر پیش می رفت سختی کار خودش را بیشتر نمایان می نمود؛ چراکه تدوین تاریخهای محلی کاری است سخت و دشوار؛ و اطلاعات محلی و حوادث مربوط به آنها در منابع تاریخی ذکر نشده و یا اینکه مورّخین به صورت گذرا از کنار آن ردّ شده اند.

با مراجعه به منابع معتبر اطلاعات کمتری به دست آمد ولی دست از کار نشسته و با توکل بر خداوند قادر و متعال به پیش رفتیم و پس از اینکه مراحل مطالعه و فیش برداری تمام شد به تحقیقات میدانی پرداختیم. در سفرهای متعدّد به خسروشاه آثار باستانی، اماکن متبرکه، مساجد و... را از نزدیک مشاهده نموده و اطلاعات و تصاویر

جالبی تهیه کردیم. در این سفرها ضمن دیدار و گفتگو با شخصیت‌های علمی، دینی، مسئولین شهر، افراد سالخورده، تماس تلفنی با بازماندگان بزرگان خسرو شاه در شهرهای مختلف به جمع‌آوری اطلاعات، اسناد و تصاویر همت گماشتیم. مراحل مربوط به تحقیقات میدانی بیش از دو ماه به طول کشید و برخی از مسئولین با کارشکنی‌های خود، کار را بر ما دشوار نمودند ولی به یاری خداوند متان کارها بر خلاف میل آنها به خوبی پیش رفت. بعد از مراحل یادشده، مرحله تدوین و تألیف در عرض چند ماه جامعه عمل به خود پوشید و کتاب تاریخ و فرهنگ و آداب و سنن خسرو شاه با عنوان سیمای خسرو شاه آماده چاپ و نشر گردید.

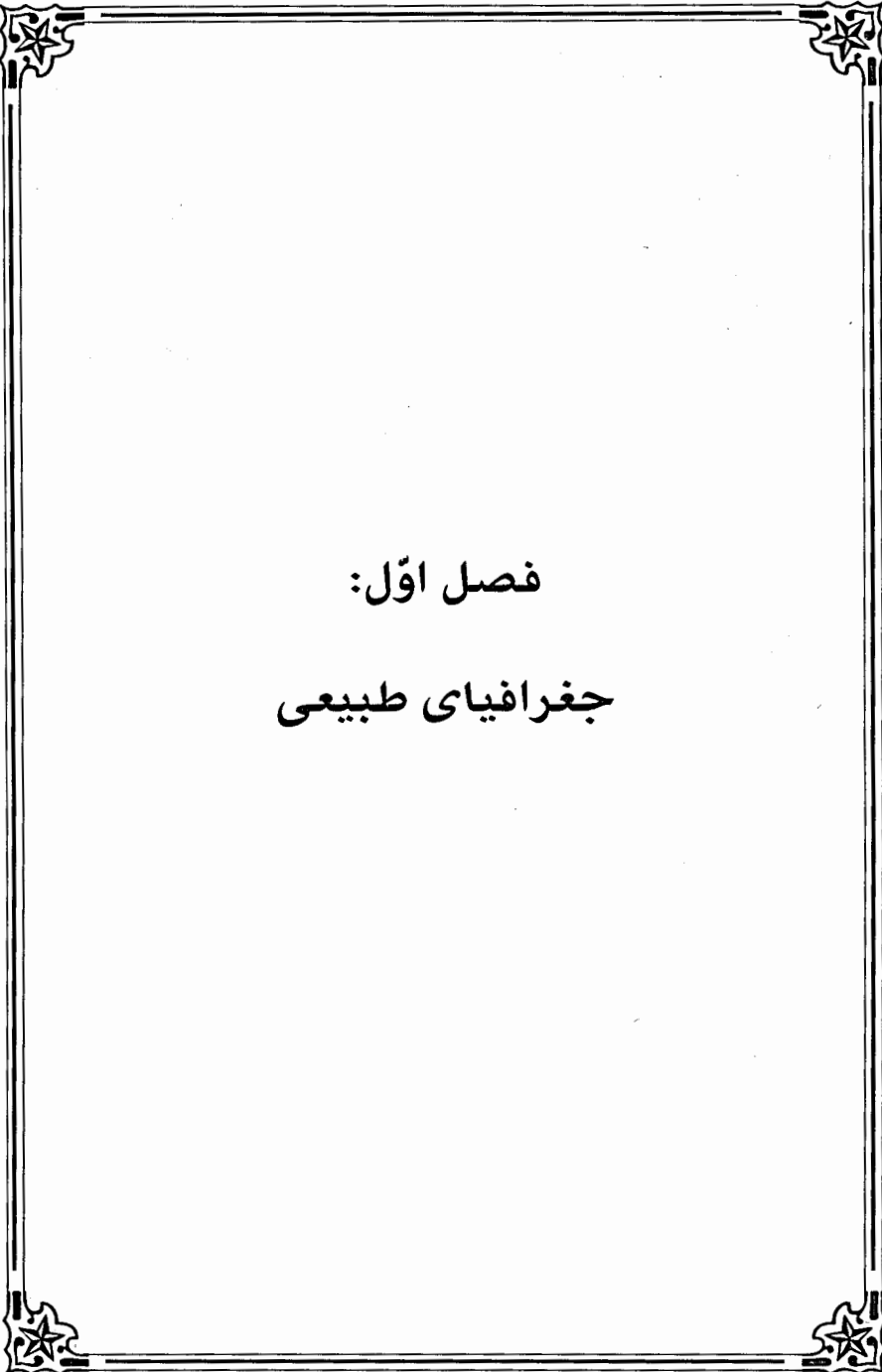
حال که کتاب حاضر به مرحله نهایی رسیده، امید است صاحبان فضل و هنر و آگاهی، خطاهای حقیر را به بزرگی خویش عفو فرمایند و با دیده اغماض بر آنها بنگرند.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از همه شخصیت‌های علمی و معنوی، علما، اساتید حوزه و دانشگاه که ما را در به سامان رساندن این اثر ارزشمند کمک کردند، تشکر و قدردانی نمایم، بویژه جناب حجّت الاسلام و المسلمین حاج میرزا غلامحسین جیواد به خاطر ارائه اسناد و تصاویر ارزشمند، کارکنان محترم شهرداری بخصوص جناب مهندس صمد عزتی خسرو شاهی به علت کمک‌های خالصانه در امر تحقیق و پژوهش که به حق اگر تلاش‌های شبانه روزی و همکاری‌های مجدّانه ایشان نبود، این کتاب شریف آماده نمی‌شد و خانواده محترم و به خصوص همسر فاضله ام - به خاطر فداکاری‌های ایشان در فراهم نمودن محیط سالم و آرام برای حقیر و همکاری در امر تحقیق - تشکر و سپاسگزاری کنم.

قم - پردیسان

محمّد الوان‌ساز خوبی

ش ۱۳۹۴/۷/۲۴

فصل اوّل:
جغرافیای طبیعی

استان آذربایجان شرقی

استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌های شمال غربی جمهوری اسلامی ایران و از نظر وسعت یازدهمین استان کشور است. این استان بخش بزرگی از فلات آذربایجان است و وسعت آن ۴۵۸۴۶/۵۷۲ کیلومتر مربع و حدود ۲/۸ درصد خاک ایران را به خود اختصاص داده است.

استان آذربایجان شرقی از شرق با استان اردبیل، از جنوب شرقی با استان زنجان و از غرب و جنوب غربی با استان آذربایجان غربی هم‌جوار است و مرز مشترک آذربایجان شرقی با استان اردبیل ۴۰۰ کیلومتر، با استان آذربایجان غربی ۴۲۰ کیلومتر و با استان زنجان ۱۳۰ کیلومتر است.

مرز شمالی استان آذربایجان شرقی به جمهوری‌های آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خود مختار نخجوان محدود می‌شود و مرز طبیعی بین آنها رودخانه ارس است. مرز این استان با جمهوری آذربایجان و جمهوری خود مختار نخجوان ۲۰۰ کیلومتر و با جمهوری ارمنستان ۴۵ کیلومتر است.

آذربایجان در ادوار مختلف جزء خاک ایران و یکی از مناطق مهم و حساس آن بوده است. طبق تقسیمات کشوری سال ۱۳۱۶ ش نحوه اداره کشور از ایالتی بودن خارج و به جای آن ایران شامل ده استان شد و استان‌های سوم و چهارم به آذربایجان اختصاص داده شدند.

استان سوم به مرکزیت تبریز شامل شهرهای تبریز و اردبیل و استان چهارم به مرکزیت رضائیه (ارومیه) شامل شهرهای خوی، رضائیه، مهاباد، مراغه و بیجار شد.

در خرداد ماه ۱۳۲۵ ش استان‌های سوّم و چهارم به یک استان یکپارچه به نام «آذربایجان» تغییر نام داد و در مهر ماه سال ۱۳۳۷ ش دوباره تصمیم قبلی مُلغی و استان آذربایجان شرقی (استان سوّم) و استان آذربایجان غربی (استان چهارم) به وجود آمد.

در سال ۱۳۳۹ ش طبق قانونی که در مجلس به تصویب رسید، استان‌ها به جای شماره، در درجات تقسیم‌بندی کشوری وارد گردیده و دارای شهرستان‌های تابعه شدند و مقرر گردید مستقیماً زیر نظر مرکز اداره شوند.

بر اساس این تقسیم، ایران به ۱۴ استان، ۶ فرمانداری کل، ۱۳۹ فرمانداری و ۴۴۹ بخشداری تقسیم گردید. در این سال استان آذربایجان شرقی یکی از ۱۴ استان کشور بوده که ۱۰ شهرستان و ۳۱ بخش را شامل می‌شد.

در سال ۱۳۷۳ ش و بر اساس تصویب مجلس شورای اسلامی اردبیل از استان آذربایجان شرقی جدا و بر اساس آن، استان آذربایجان شرقی به مرکزیت تبریز شامل ۱۲ شهرستان، ۳۱ بخش و ۱۳۳ دهستان بوده است.

شهرستان تبریز به عنوان مرکز استان خود از دو بخش، ۵ دهستان و ۹ نقطه شهری تشکیل گردید که خسرو شاه یکی از بخش‌های شهرستان تبریز است. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵ ش این استان دارای ۱۴ شهرستان بود که در سال ۱۳۷۶ ش با ایجاد شهرستان‌های اسکو، آذرشهر و چاراویماق به ۱۷ شهرستان افزایش یافت.

در سال ۱۳۸۰ ش با ایجاد شهرستان‌های ورزقان و عجب شیر تعداد شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به ۱۹ رسیده و در حال حاضر از نظر تقسیمات شهرستانی تغییری در آن صورت نگرفته است.^۱

نام شهر خسروشاه^۱

خسروشاه از روزگاران قدیم به همین نام شناخته می‌شده و منابع قدیمی نیز بدان تصریح کرده‌اند. اسم تعدادی از شهرها و قصبات آذربایجان در منابع تاریخی جغرافی ذکر شده که هم‌اکنون بعضی از آنها ناشناخته بوده و یا در طول زمان اسم آنها تغییر کرده است. خسروشاه یکی از مناطق قدیمی است که نام آن در بین اسامی قدیمی شهرهای آذربایجان ذکر شده است.^۲

۱. یاقوت حموی، دو محل رابه نام خسروشاه ضبط کرده است:

اول: روستایی در دو فرسنگی مرو (واقع در جنوب شرقی جمهوری ترکمنستان) که ابوسعید محمد بن احمد بن علی بن مجاهد خسروشاهی منسوب به آنجاست. وی شیخی صالح بوده و از ابوالمظفر سمعانی حدیث نقل کرده و ابوسعید نام وی را در شیوخ خویش آورده است.

دوم: شهرکی در شش فرسنگی تبریز. (معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۷۱؛ برگزیده مشترک یاقوت حموی، ص ۷۳).

۲. نام تعدادی از شهرها و نواحی آذربایجان به ترتیب حروف الفباء که نام خسروشاه نیز در بین آنها

قرار دارد، چنین است:

آذرشهر (داخرقان - دهخوارقان)، اجن، ارجاق، اردبیل (اردویل)، اردویاد، ارس، ارم، ارمیه (ارمنه)، ارناز، ارومیه، اسکو، اسنه (آشنه - اشنو)، اشنویه (اشنو، اشنه، اسنو)، البرشلیه، اندرآب، اوجان، اوشنویه، ایروان، اهر، ارسباران (قره داغ، قراداغ، قواجه داغ)، ابرشتوم، آرزنجان، باجروان باکویه، بازگاه، باکو، بالو، بد، بردع (برده - برزعه)، بردیج، برزنج، برزند، برزه، بسفرجان، بَغْرَوْنْد، بَقْلَآر، بلاسجان، بلاسکرد، بناب، بلخاب، بیلقان، بیله سوار (بیلسوار)، تبریز، تفلیس، تکلفه، توی، جابروان (جابر و قان)، جنزه، خرسان، خرقان، خسروشاه، خلخال، خلیاتا، خان، خونج (خونه)، خوی (حوی)، خیاو (مشکین)، دارمرزین، درآورد، دربند خزران، دزمار (دیزمار)، دون (دوین)، دهخوارقان، راخرتاب، رضائیه (ارومیه)، زرآوند،

وجه تسمیه و نام‌گذاری خسرو شاه در منابع ثبت نشده است گویا به سبب اقامت چند روزه خسرو انوشیروان ساسانی در آن، «خسرو شاه» نامیده شده است. متأسفانه اطلاعات اندکی در منابع جغرافیایی قدیم درباره آن وجود دارد.

یاقوت حموی در اوائل قرن هفتم هجری، خسرو شاه را شهری دارای بازار، عمارت و درشش فرسنگی تبریز ذکر کرده،^۱ رشیدالدین فضل‌الله این شهر را در شمار اعمال تبریز نام برده است،^۲ حمدالله مستوفی خسرو شاه را از آبادی‌های ناحیه سؤم از نواحی هفتگانه تبریز نام برده و می‌نویسد:

سیم ناحیه باویل^۳ رود مشهور است و در زاویه غرب و جنوب است و بر چهار فرسنگی شهر افتاده است ولایتی نزه است و به حقیقت همچون یک باغ و ناسخ نسخه سغد سمرقند و غوطه دمسق و رشک شعب بوان و ماشان رود همدان است و بیست و پنج دیه است و باویل و خورشاه^۴ و

زنگیان، زوز، سابرخاست (شاپورخاست)، ساترودان، ساوجیلاخ، سراو (سراب)، سلدوز (نقده)، سلماس (شاپور)، سنباطمان، سنگان، سوق‌الجبل، شاوران، شاهرود، شروان (خرسان - لیزان)، شکی، شیز، صنار، طالش، طسوج (طوج)، قالیقله (قالیقلا)، قبان، قَبله، قریباغ، کردشت، دوزال، کردوان، کلاتر، کولسره، کهران (گهران)، گرگر، گرمرو (میانه)، گنجه (کنزه)، شمکور، فضلون، لسترنج، مایهرج، مبارکی، مراغه، مردانقم، مرند، مشکین، ملازگرد، موسی‌آباد، موقان (مغان)، مه‌آباد (ساوجیلاخ مگری)، مهربان، میافارقین، میانه (میانج)، میمد (میمذ، میمند)، نریر، نشوی، نودز، نورین، نیلان، وراوی، ورتان، وردوقیه، وزنان (ورتان) - ورتان، ویج، هشترو.

۱. معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۷۱.

۲. تاریخ مبارک غازانی، ص ۹۴-۹۵.

۳. ویدهر باویل رود، تاویل، ساویل و نایل.

۴. خسرو شاه و خودشان.

میلان و اسکویه^۱ از معظّمات آن ناحیه است.^۲

ابوالفداء آن را شهری کوچک در هفت فرسنگی تبریز ذکر کرده^۳ و ابوالقاسم طاهری به نقل از راولینسون که در سال ۱۲۵۴ به ایران سفر کرده، خسروشاه را دهکده‌ای بسیار خرّم، با آب و هوایی معتدل به سبب نهرهای متعدد جاری، ذکر کرده است.^۴

دکتر حسن برجیس با توجّه به مطالب حمدالله مستوفی درباره نام خسروشاه می‌نویسد:

در لسان مردم خسروشاه و حومه لفظ «خسروشاه» به چند طریق استعمال می‌شود. خورشا، خودشا، خوشا، خسروشا، خشوشا، سروشا.

اسامی مذکور به طور جداگانه در حومه خسروشاه بکار می‌رود: مثلاً در ایلخچی «خشوشا» و در روستاهای اطراف تلخ رود «سروشاه»، در دهات دور دست «خسروشا» و در اسکو و حومه «خشوشا» استفاده می‌شود. بنابراین مشاهدات و دست‌نویس جغرافی دان ایرانی (حمدالله مستوفی) با دقت کامل اسامی فوق را تشخیص داده و سده هفتم هجری کلمات و اسامی مذکور ذکر کرده که هنوز هم باقی مانده و محو نگردیده است.^۵

توجّه در منابع ذکر شده نشان می‌دهد که نام شهر از قدیم، خسروشاه نامیده می‌شده و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نام آن در تاریخ ۲۱ مهر ماه ۱۳۵۸ ش به

۱. فیسفیدیس، فلعدیس، اسکویه و بیلان.

۲. نزهة القلوب، ص ۷۹.

۳. تقویم البلدان، ص ۳۸۷.

۴. جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان، ص ۱۵۰.

۵. به نقل از یادداشت‌های دکتر حسن برجیس.

«خسروشهر» برگردانده شد ولی بعد از چند سال نام شهر دوباره به «خسروشاه» تغییر نام یافت.

موقعیت جغرافیایی

خسروشاه یکی از شهرهای آذربایجان شرقی است و در شمال غربی ایران واقع شده است. این شهر از شمال به شبستر، از جنوب غربی به تبریز و از غرب به اسکو منتهی می شود.

خسروشاه در ۶۴۵ کیلومتری تهران، ۱۵ کیلومتری تبریز و ۱۱۴ کیلومتری ارومیه (مرکز استان آذربایجان غربی) قرار گرفته و شهرستان اسکو با ۶ کیلومتر و شهر ایلخچی با ۵ کیلومتر فاصله نزدیکترین شهرها به خسروشاه می باشد.

مختصات جغرافیای خسروشاه بین ۳۶ درجه و ۵۶ دقیقه و ۳۷ ثانیه تا ۳۵ درجه و ۵۸ دقیقه و ۳۷ ثانیه در عرض شمالی و ۴۱ درجه و ۱۸ دقیقه و ۴۶ ثانیه تا ۸ درجه و ۱۹ دقیقه و ۴۶ ثانیه در طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد.

ارتفاع متوسط آن از سطح دریاهاى آزاد ۱۳۶۰ متر است و حدود ۸۵ متر از سطح دریاچه ارومیه پایین تر است، چون دریاچه ارومیه حدود ۱۲۷۵ متر از سطح دریاهاى آزاد ارتفاع دارد.

مساحت تقریبی این شهر با توابعش ۱۲۸/۲۲ هکتار بوده و حدود ۱۱/۱۵ کیلومتر طول و ۱۱/۵ کیلومتر عرض دارد.

محدوده جغرافیای خسروشاه در دوره های مختلف تغییر کرده و بویژه از یک قرن پیش بر محدوده آن افزوده شده است.

از سال ۱۳۲۸ ش تا سال ۱۳۳۵ ش خسروشاه به همراه سردرود و اسکویکی از سه دهستان تشکیل دهنده بخش اسکو بوده است. در سال ۱۳۴۵ ش به جای سردرود، سردصحرا قرار گرفت و در سال ۱۳۵۵ ش دهستان شورکات نیز به سه دهستان قبلی

اضافه گردید. در سال ۱۳۷۶ ش خسروشاه از اسکو جدا گردید و جزء بخش‌های تابعه شهرستان تبریز قرار گرفت. بر اساس آخرین تقسیم‌بندی صورت گرفته، خسروشاه شامل دو دهستان و دوازده روستای می‌باشد.

دهستان تازه‌کند متشکل از شش روستا به نام‌های تازه‌کند، ساتلو، قره‌تپه، بارانلو، آخولا و نوجه‌ده و دهستان لاهیجان نیز متشکل از لاهیجان، اسفهان، اسبس، قلعه‌چی، شیخ‌حسن، ینگ‌کند می‌باشد.^۱

ناهمواری‌ها

خسروشاه از ضلع غربی به کوه صراف، از سمت جنوبی به رشته کوه‌های سهند و از ضلع شرقی به یک رشته از کوه‌های سهند که از شرق به غرب کشیده شده و آوراق نام دارد، منتهی می‌شود. زمین‌های خسروشاه هموار، جلگه‌ای، رسوبی و بسیار حاصل‌خیز است. شیب زمین در بخش غربی به سوی دریاچه ارومیه و باتلاق‌های آجی‌چای است. دکتر حسن برجیس درباره شیب زمین‌های خسروشاه می‌نویسد:

شیب‌های متفاوتی در خسروشاه وجود دارد که در اثر کوه‌ها و پیش‌کوه‌ها به وجود آمده است. شیب حاصله از کوه‌های صراف از سمت جنوب به شمال و شیب کوه‌های آوراق از جنوب به شمال می‌باشد. شیب رودخانه کُر از شرق به غرب است. شیب این رودخانه در محدوده شهر به حداقل می‌رسد، بدین جهت رسوبات سیلاب‌ها و رودخانه‌ها در خسروشاه ته‌نشین شده و باعث تقویت زمین‌های کشاورزی می‌گردد.^۲

۱. لازم به یادآوری است که روستاهای دیزج، بایرام‌کندی و کردلر در گذشته در روستاهای

خسروشاه قرار داشته و هم‌اکنون در جرگه دهات ایلخچی شمرده می‌شوند.

۲. به نقل از یادداشت‌های دکتر حسن برجیس.

دشت تبریز

دشت تبریز یکی از دشت‌های بزرگ استان آذربایجان شرقی است. بخش جنوبی این دشت به نام دشت آذرشهر معروف است که در نهایت به دریاچه ارومیه خاتمه می‌یابد. قسمتی از این دشت در محدوده خسروشاه قرار دارد که می‌تواند در برنامه ریزی‌های شهری مورد استفاده قرار بگیرد. در قلب این دشت مراتع سرسبزی وجود دارد که اغلب توسط دامداران به صورت قشلاق مورد استفاده قرار می‌گیرد که با صنعتی شدن دامداری و توسعه گاوداری‌های صنعتی این مراتع مورد بهره‌برداری قرار نمی‌گیرد. در بعضی از جاهای دشت خسروشاه چشمه‌های آب شور وجود دارد که به علت شوری زمین، آب‌ها مورد استفاده قرار نمی‌گیرد.^۱

آب و هوا

آب و هوای خسروشاه، در زمستان سرد و خشک و در تابستان معتدل و گرم است. براساس اطلاعات ایستگاه هواشناسی مرکز تحقیقات استان آذربایجان شرقی متوسط درجه حرارت ماهانه در خسروشاه ۱۰/۹ درجه سانتیگراد، حداکثر آن ۱۸/۰۶ و حداقل آن ۳/۸ درجه سانتیگراد است. تیر ماه گرم‌ترین ماه سال با میانگین حداکثر ۳۲/۶ درجه و دی ماه سردترین ماه سال با میانگین ۷/۵- درجه سانتیگراد است.

دکتر حسن برجیس درباره آب و هوای خسروشاه و علت اختلاف آب و هوای تبریز و خسروشاه و علل ریزش باران در اثر وزش آق‌یل (باد سفید) می‌نویسد:

آب و هوای تبریز (مرکز استان) با خسروشاه در یک راستا قرار گرفته و اختلاف آن دو منطقه تقریباً ۳ - ۴ درجه می‌باشد. علت فرق آب و هوای

۱. به نقل از یادداشت‌های دکتر حسن برجیس.

آن دو شهر را در موارد زیر می‌توان خلاصه کرد:

۱. حاکمیت آب و هوای دشت تبریز،

۲. دور بودن خسروشاه از قلّه سهند،

۳. نزدیک بودن خسروشاه به دریاچه ارومیه. در اثر تبخیر شدن آب دریاچه، هوای خسروشاه نسبت به هوای تبریز خنک بوده و روستاهای دشت تبریز نسبت به مرکز استان دارای مقدار بیشتری بخار می‌باشد.

(در طول سال) میزان روزهای یخبندان در خسروشاه از ۹۰-۸۰ روز تجاوز نمی‌کند و با ورزش آق یل (باد سفید) هوای منطقه گرمتر می‌شود. (بارها اتفاق افتاده) اگر باد سفید به همراه ابر باشد بارندگی در مرکز استان - در دامنه کوه‌های عینالی (عون و علی و زید بن علی) اتفاق می‌افتد.

بارندگی حاصل از ابرهای آق یل در تبریز منجر به سیلاب می‌گردد و بدین مناسبت اسامی برخی از محلات تبریز به نام سیلاب ملا زینال و سیلاب قوشخانه مشهور است. همچنین در اثر وزش آق یل ذرات گرد و غبار دشت تبریز را به تبریز و حومه پخش می‌کند که این امر سبب افزایش بیماری‌های تنفسی در منطقه می‌گردد.^۱

روزهای یخبندان از مهر ماه شروع و تا فروردین ماه سال آینده ادامه می‌یابد. اما این پدیده بیشتر در ماه‌های آذر، دی و بهمن عمومیت داشته و اتفاق افتادن یک روز یخی در ماه‌های مهر و فروردین یک پدیده نادر است. حداقل روزهای یخبندان ۷۲ روز، متوسط آن ۱۰۲ روز و حداکثر آن ۱۳۲ روز است و میانگین سالانه وقوع یخبندان از سالی به سال دیگر متفاوت است.

۱. به نقل از یادداشت‌های دکتر حسن برجیس.

بر اساس آمار هواشناسی بیشترین رطوبت نسبی در خسروشاه مربوط به ماه‌های آذر و دی و کمترین آن مربوط به تیر ماه و مرداد ماه است.

آبها

آبهای خسروشاه نوشیدنی است و برای به دست آوردن آب در خسروشاه دو منبع عمده وجود دارد. آبهای سطحی و آبهای زیرزمینی؛ آبهای سطحی دو نوع می‌باشد: ۱. رودخانه‌ها، ۲. چشمه‌ها.

رودخانه‌ها

رودخانه‌ها حیات بشری و گیاهی را در کنار خودشان تضمین می‌کنند و یکی از منابع بسیار مهم در تأمین آب کشاورزی است. رودخانه‌های خسروشاه در فصل‌های سرد سال جریان می‌یابند و در حقیقت بخش عمده کشاورزی منطقه به جریان رودخانه‌ها بستگی دارد. سه رودخانه فصلی در خسروشاه جریان دارد که به نام‌های زیر می‌شناسیم:

۱. آجی چای

رودخانه آجی چای (تلخه رود) حدود ۲۶۸۵ کیلومتر طول دارد و از کوه سبلان در ۴۷ کیلومتری غرب اردبیل سرچشمه می‌گیرد. آجی چای پس از دریافت شعبات چندی از جمله او جان چای و تاجیار از جلگه سراب به سمت دشت تبریز در غرب، طی مسیر می‌کند و در سر راه خود به دفعات از زمین‌های شور و نمکی می‌گذرد که در نتیجه برخورد با مواد نمکی و قلیایی آب آن شور می‌شود. آجی چای پس از طی مسافت یاد شده وارد تبریز و خسروشاه می‌شود و نزدیک به ۱۱ کیلومتر از منطقه، از جمله روستاهای آخولا، بارانلو و ساتلو را سپری می‌کند و در طول مسیر خود مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۲. دینگو چای

رودخانه دینگو چای از ارتفاعات جنوب شرقی خسروشاه که در محاوره مردمی «قارقا دره سی» نامیده می‌شود، سرچشمه می‌گیرد. سرچشمه این رودخانه در محدوده کانون‌های اتفاقی قرار دارد که بدین جهت در اثر بارش باران و تگرگ و جاری شدن سیل به وجود می‌آید و در فاصله کمی آب این رودخانه همه جا را می‌گیرد.

بارها این رودخانه قسمت‌های مختلف شهر بخصوص قسمت‌های جنوبی را ویران کرده و باعث خسارات بسیاری برای اهالی شده است. هنوز نیز در خاک‌برداری‌هایی که در محدوده و اطراف آن منطقه شهر انجام می‌شود، لایه‌های رسوب کرده از طغیان این رودخانه را می‌توان مشاهده کرد.

۳. یاش چای

یاش چای یا اسکو چای، رودخانه فصلی است و شعبه اصلی این رود با نام عنصرود (آستاری) از ارتفاع ۳۲۰۰ متری در کنار قله سلطان اسامه سرچشمه می‌گیرد و شعباتی را از نوورداغی دریافت کرده و از روستای عنصرود، آمقان و اسکندان عبور می‌نماید. در روستای اسفنجان، کندوجان چای که سرچشمه آن بین قنشار داغی و نوورداغی قرار دارد و در مسیر ۲۰ کیلومتری خود، روستاهای کندوجان (کندوان) و کهنمو را پشت سر می‌گذارد، به عنصرود پیوسته و رودخانه یاش (اسکوچای) را به وجود می‌آورد. در جنوب اسکو رودخانه کوچک قوری چای که به خشک رود شهرت دارد، به یاش چای می‌پیوندد و تا خسروشاه امتداد می‌یابد. فقط در مواقع سیلابی و بارش‌های پیاپی پاییزی و بهاری، آب یاش چای افزایش یافته و به آجی چای می‌ریزد.

یکی دیگر از منابع اصلی آب رودخانه یاش چای ارتفاعات برفگیر سهندا است که بیش از پنج ماه از سال، بارش‌ها در این ارتفاعات به صورت برف است و به صورت یک سدّ مخزنی طبیعی عمل می‌کنند بدین معنی که، به دلیل پایین بودن درجه حرارت، برف‌ها سریع ذوب نمی‌شوند و بر روی قلل و دامنه‌ها انباشته می‌شوند و چون شدت تابش خورشید نیز در زمستان اندک است، لذا ذوب این برف را به رودخانه جاری می‌سازد و نیاز مصرفی کشاورزی منطقه را تأمین می‌کند.^۱

چشمه‌ها

از زمان‌های قدیم خسرو شاه از وجود چند چشمه پُر آب و کم‌آب که در چهار گوشه شهر از دل زمین بیرون می‌زد، بهره می‌بردند و مردم نیز همواره در نظافت و پاکیزه نگه داشتن آن سعی و اهتمام و آفری از خود نشان می‌دادند. آب چشمه‌ها در جاهای مختلفی مورد استفاده قرار می‌گرفت. مهم‌ترین مصرف آن، مصرف در شرب روزانه خانواده‌ها بود چرا که آن زمان لوله کشی کنونی وجود نداشت و مردم نیز چنین آب گوارایی در اختیار نداشتند. مصرف دیگر آن آبیاری مزارع و باغات در بخش کشاورزی بوده است. کشاورزان به اندازه نیاز باغات و مزارع خود از آب چشمه‌ها استفاده می‌کردند و در صورت عدم استفاده، آنها را به استخرهای بزرگی که توسط مردم احداث شده بود، هدایت می‌کردند و در صورت نیاز از آب استخرها استفاده می‌شد. دکتر حسن برجیس درباره استفاده مردم خسرو شاه از چاه‌های عمیق و آب‌های سطحی در کشاورزی و توسعه یافتن اقتصاد مردم با استفاده از آب‌ها می‌نویسد:

فکر استفاده از آب‌های تحت الارضی و تنوع محصولات کشاورزی منجر

۱. اسکو، زیبایی خفته در دامنه سهندا تا دریاچه ارومیه، ص ۱۰۲.

به رونق اقتصادی منطقه گردید. مردم اقدام به حفر چاه عمیق کردند و سیستم تولید را عوض کردند و تحوّلی در منطقه به وجود آمد. لازم به ذکر است که در همین مدّت که بی‌آبی و سایر عوامل حاکم بود، صاحبان کهریزهای کلجاه، باویل، اسکو و میدان همگی هر هفته روزهای سه‌شنبه پول منطقه را به خاطر فروش آب کهریزها از منطقه خارج می‌کردند که این خود در رکود اقتصادی نقش اساسی بازی می‌کرد.^۱

هم‌اکنون برخی از چشمه‌های خسروشاه از گزند حوادث مصمون مانده و مورد استفاده مردم قرار می‌گیرد.

در ضلع جنوبی خسروشاه چند چشمه قرار دارد و اسامی آنها بدین قرار است:

۱. چشمه احمدشاه،
  ۲. چشمه بیگم باغی،
  ۳. چشمه پاشا باغی،
  ۴. چشمه پروبال،
  ۵. چشمه حاج آقا جان،
  ۶. چشمه دینگو،
  ۷. چشمه ساوان،
  ۸. چشمه شم شرف،
  ۹. چشمه صراف،
  ۱۰. چشمه نوکھیا،
  ۱۱. چشمه میکائیل، آب این چشمه بسیار نوشیدنی و گواراست.
- در ضلع شرقی آن نیز چند چشمه دیگر قرار دارد.

۱. به نقل از یادداشت‌های دکتر حسن برجیس.

۱۲. چشمهٔ اسگینه،
۱۳. چشمهٔ پروبال،
۱۴. چشمه چایی، این چشمه در مسیر خسروشاه به اسکو قرار دارد.
۱۵. چشمهٔ حاج فرج، این چشمه کنار خیابان کلانتری قرار دارد و نزدیک به بقعهٔ قطب راوندی است.
۱۶. چشمهٔ خلیل آباد، این چشمه در مسیر خسروشاه به اسکو قرار دارد.
۱۷. چشمهٔ دیلمان،
۱۸. چشمهٔ صاحب دیوان مشهور به «سو چخان»،
۱۹. چشمهٔ کورجان،
۲۰. چشمهٔ دِجَه، این چشمه در وسط شهر قرار دارد.
۲۱. چشمهٔ یانیق، این چشمه در ضلع غربی خسروشاه قرار دارد.
۲۲. چشمهٔ بُمبالان، این چشمه در ضلع شمالی خسروشاه قرار دارد.

آبهای زیر زمینی

آب شرب شهر خسروشاه از طریق چاه‌های عمیقی که توسط اداره آب و فاضلاب حفر شده است، تأمین می‌شود. آب این چاه‌ها پس از انتقال به منبع و مخزن بزرگ آب و تصفیه و کلرینه کردن آن توسط لوله‌های آب، به شهر انتقال می‌یابد تا به مصرف عموم برسد. تا چند سال پیش به علت کمبود آب در فصول پر مصرف، آب بعضی از چاه‌های کشاورزی نیز مانند موتور یانق به منبع آب وصل می‌شد، اما اندک زمانی است که با بهره‌برداری از آب زرينه‌رود قسمت‌هایی از شهر که آب در آن نواحی کم بود، تحت پوشش این آب قرار گرفت، سوای خود شهر بعضی از روستاهای تابعه نیز از آب زرينه‌رود استفاده می‌کنند.^۱

۱. خلاصه‌ای از تاریخ و فرهنگ خسروشاه، ص ۱۲.